

Ігор Ситий

ДВА ШЕДЕВРИ ІНОКЕНТІЯ ЩИРСЬКОГО

TWO MASTERPIECES BY INOKENTII SCHYRSKI

DOI: 10.58407/litopis.250618

© І. Ситий, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6508-3578>

Мета статті полягає в дослідженні ролі Чернігова та Сіверщини у зміцненні ідеологічних підмурків Козацької держави, що творили нову культуру, з'ясуванні внеску чернігівського архієпископа Лазаря Барановича та майбутнього митрополита Ростовського Димитрія Туптала у пропаганді культів чернігівських ікон Єлецької та Іллінської Богородиці за допомогою графічних засобів на прикладі ікони Покрови на південній стіні Іллінської церкви Чернігова. Ця ікона використовувалась і як сонячний годинник. Нічого подібного цьому величому твору на Гетьманщині не було. Відтак, є потреба уточнити хронологічні рамки створення та визначити авторство цього проєкту. **Наукова новизна** публікації пов'язана з використанням нових джерел, проаналізованих на підставі **принципів** історизму, об'єктивності та всебічності та допомогою сучасного методичного інструментарію. **Висновки.** Залишки композиції ікони та годинника бачили ще на початку XX ст. Гравюра з книги «Руна орошенного» Димитрія Туптала надала можливість провести реконструкцію вигляду сонячного годинника з іконою Покрови. Щодо авторства унікальної пам'ятки 1695 р. «КИОТА СРЄБРОКОВАННОГО», присвяченого Чернігівській Іллінській Богородиці, можемо припустити, що кіот створив Інокентій Щирський, оскільки він був вправним гравером, іконописцем. На користь цієї версії свідчить і факт виготовлення І. Щирським семи мідних дошок для масштабного твору – дедикації гетьману І. Мазепі.

Ключові слова: архієпископ, гравер, книга, гравюра, годинник.

The purpose of the study is to investigate the role of Chernihiv and Sivershchyna in strengthening the ideological foundations of the Cossack state, which created a new culture, and to clarify the contribution of the first Chernihiv Archbishop L. Baranovich and D. Rostovsky in the propaganda of the cults of the Chernihiv icons of the Yelets and Ilyinsk Virgins using graphic means using the example of the icon of the Protection on the southern wall of the Ilyinsk Church in Chernihiv. This icon was also used as a sundial. There was nothing similar to this magnificent work in the Hetmanate. Therefore, there is a need to clarify the chronological framework and determine the authorship of this project. **The scientific novelty** of the publication is associated with the use of new sources, analyzed on the basis of **principles** of historicism, objectivity and comprehensiveness using modern methodological tools. **Conclusions.** Remains of the composition of the icon and the clock were seen at the beginning of the 20th c. An engraving from the book «The Rune of the Irrigated» by D. Rostovsky provided an opportunity to reconstruct the appearance of the sundial with the icon of the Intercession. Regarding the authorship of the unique monument of 1695, «SILVER-SHAPED KIOT», dedicated to the Chernihiv Ilyinsk Virgin, we can assume that the kiот was created by I. Shchyrsky, since he was a skilled engraver and icon painter. This version is also supported by the fact that I. Shchyrsky made seven copper plates for a large-scale work – a dedication to Hetman I. Mazepa.

Key words: archbishop, engraver, book, engraving, clock.

Після Руїни 1657–1678 рр. почалося відродження козацької України – спочатку повільне, а потім більш швидкими темпами. Відчутні зміни припадають на гетьманування Івана Мазепи. Це відбилося в розвитку економіки: торгівлі, ремесел; культури: мистецтва, літератури, книгодрукування, архітектури, іконописі, освіті; зміцненні державних інституцій; кристалізації соціальної структури. Усе це дозволило Н. Яковенко зробити такий висновок: «Натомість уже на зламі XVII–XVIII ст. перед нами постає виразно цілісний образ “українськості”, що спирається на більш-менш однорідну шкалу світоглядних вартостей. “Розтягтий світ” першої половини XVII ст. ніби зліпився до купи, причому його нововитворена іпостась надовго (а в певних моментах аж досі) визначила прикметні риси україн-

ської культури Нового часу»¹. Відтак 1695 р. київський гравер Леонтій Тарасевич створює графічний портрет гетьмана – модератора цих успіхів².

Відчутну роль у цьому процесі відіграє Чернігів та Сіверщина, адже тут жили й працювали такі достойники, як Лазар Баранович³, Феодосій Углицький, Дмитрій Туптало, Іван Максимович, Лаврентій Крщонович, Іван Щирський, Іоаникій Галятовський, Семен Ялинський та ін. Саме їхніми трудами зміцнювалися ідеологічні підмурки Козацької держави, творилася нова культура.

Так, польський дослідник W. Deluga пропаганду культів чернігівських ікон Єлецької та Іллінської Богородиці, у т. ч. графічними засобами, пов'язує з ім'ям чернігівського архієпископа Лазаря Барановича⁴. Для пропагування використовувалися грандіозні живописні ікони, як-от ікона Покрови Богородиці розміром 2 м 25 см на південній стіні Іллінської церкви. Про неї Дмитрій Туптало писав: «Нетокмо же чтением, но и взиранием на еи Пречистый образ також де и поклонением да будет прочитаемая и хвалимая Препблагославенная Дева Богородица, сего ради положена zde икона Пречистаго Покрова еи з честным омофором, на нем же изображены суть часы, наукою математицкою размеренни з вершами надписаними. Сей образ написан есть прекрасно на стене церковной Святого Пророка Илии от вне зрящий напоуден, величеством вдолготу лактей пяти, яко не токмо близ приходящий но и оподаль лугом (тамо бо путь великий в Чернигов обретається) мимоходящий поклоняются Пречистому ея образу. Сия икона прекрасно списання слонцу восиявшу указывает часы неложно во дни токмо»⁵.

Як бачимо, для підсилення враження використовувався і сонячний годинник. Нічого подібного цьому комбінованому величому твору на Гетьманщині не було. А от у Польщі, Західній Україні, Німеччині тощо й досі чимало старовинних церков, ратуш прикрашені сонячними годинниками, зокрема в комбінації з іконами. Наприклад, на стіні краківського собору XVII ст. на годиннику бачимо вгорі зліва символічне зображення Богородиці у вигляді монограми «MARIA» в оточенні зірок, по центру – сонце, зі стрілкою, під нею шкала з арабськими цифрами від 1 до 12, від якої по боках донизу спускаються стрічки з римськими цифрами від I до XII та знаками зодіаку, які внизу закінчуються написом латиною: «DIES NOSTRI QVASI VMBRA SVPER TERRAM ET NVLLA EST MORA» («Дні наші, наче тінь, біжать на землі, і немає їм прогаяння»)⁶. По центру композиції – шкала (мал. 1)⁷. Порівняння наведеного вище опису чернігівського годинника з краківським указує на їхню спільну композицію з певними нюансами, які віддзеркалювали національні та релігійні моменти, смаки замовника і виконавця.

Проте варто нагадати, що публічні годинники менших розмірів – річ, яка для Гетьманщини була більш-менш звична. Вони показували (або відбивали) час не лише у великих містах, але й у містечках. Ба більше – і в селах. Наприклад, у с. Реутинці Ніжинського полку, що лежить на північний захід від Кролевця, під великий дзвін «подправлен бил молот бити години»⁸.

Сонячний годинник Іллінської церкви в Чернігові датується, як це впливає з книги Дмитрія Туптала, XVII ст. За версією О. Травкіної⁹, він був створений наприкінці XVII ст. Інокентієм Щирським на замовлення та під керівництвом архімандрита Троїцько-

¹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2006. С. 370, 429.

² Там само. С. 402.

³ Принагідно щодо його малої батьківщини: імовірно походив з Пінщини. Мати Марія, сестра, інокія Марина (Письма пресвященного Лазаря, архієпископа Черниговского и Новгородсеверского. *Черниговские епархиальные известия*. 1861. № 10 (прибавления). 15 ноября. С. 491). Страждав на колтун та остець (золотуха, гной на очах), притаманні Мінській губернії, особливо місцевості біля Пінських боліт (Письма Лазаря Барановича. *ЧЕИ*. 1863. № 21 (прибавления). 1 ноября. С. 678). На користь цієї версії також свідчить його особливо шанобливе ставлення до ікони Куп'ятської Богородиці з Куп'ятського монастиря, де він певний час мешкав. Зараз с. Куп'ятичі у складі Пінського району Брестської області Білорусі.

⁴ Deluga W. Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej. Kraków, 2003. S. 89; Deluga W. *Ukraińskie graficzne wyobrażenia cudownych icon maryjnych z XVII i XVIII w. Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. Київ, 2008. С. 317–318.

⁵ Туптало Д. Руно орошенное. 1697. *Сіверянський літопис*. 2009. № 4. С. 166.

⁶ Біблія. Кн. 1. Паралипоменон, гл. 29, вірш 15 або «Дніє наші яко сѣнь, и нѣсть трыгѣнія». Острог, 1581. Арк. 198 зв.

⁷ Ситий І. Дедикація ясновельможному Іоанну Мазепі – шедевр українського друкарства. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2017. Вип. 18. С. 129.

⁸ Лист Опанаса Макаренка, кролевцевого отамана і наказного сотника, від 10.05.1736 р. (Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. Інв. № Ал 359. Арк. 50). Цікавий факт: у 1809 р. на верхньому ярусі дзвіниці Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря був споруджений із сибірського заліза та сталі дводобовий годинник з босм четвертей та хвилин (Филарет (Гумилевский), архієпископ. Черниговский архиерейский дом, духовная семинария и училище. *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. Чернигов, 1873. С. 43).

⁹ Травкіна О. Про сонячний годинник другої половини XVII ст. на Іллінській церкві при Антонієвих печерах м. Чернігова. *Сіверщина в історії України*. 2021. № 14. С. 131–132.

Іллінського монастиря Лаврентія Крщоновича¹⁰. Спробуємо звизити, уточнити хронологічні рамки та поміркувати щодо авторства.

Книга Дмитрія Туптала під назвою «Чуда ... девы Марии деючиися от образа еи чудотворного в монастыру ... пророка Илии Чернеговском» вперше була надрукована в новгород-сіверській друкарні Лазаря Барановича 7 квітня 1677 р.¹¹ Книга викликала жвавий читацький інтерес, тому після переведення друкарні в Чернігів видавалася ще кілька разів під назвою «Руно орошенное»¹². У післямові видання 1683 р. автор помістив розповідь із західноєвропейського джерела о «Клирик некоем», який кожну годину молився Богородиці. Дмитрій Туптало порівнює себе з ним, оскільки описав 24 чуда, по числу годин у добі¹³. Ця промовиста деталь знайшла свою графічну візуалізацію в подальших виданнях.

Видання 1689 р. в основному наслідує попереднє. З нового звертає на себе увагу сторінкова гравюра на міді із зображенням Богородиці з немовлям, під якою розміщено зображення герба Лазаря Барановича, який спонсорував книгу¹⁴.

У наступному виданні 1691 р. гравюра відсутня, адже друк відбувся вже «тщанием» ігумена Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентія Крщоновича, фактичного керівника друкарні. Тому в новій гравюрі на дереві Богородиця подана в іншому іконографічному трактуванні. Цікавинкою цього твору стала поява зображення Троїцького собору під іконою Богородиці¹⁵. Нагадаємо, що Троїцький собор було освячено лише 1695 р.¹⁶

У 1696 р. ігумен Лаврентій Крщонович видав «Руно орошенное» із значними текстовими та графічними новаціями у 2-х варіантах: з присвятою Івану Мазепі (перший) та присвятою Петру I (другий); додається наведений вище опис ікони Покрови з годинником. Знову з'являються гравюри на міді. На початку книги титул, далі аркуш із зображенням герба гетьмана або царського герба, усередині три гравюри із зображенням Богородиці. Дві з них – це Покрова (мал. 2–3), а третя – ікона Іллінської Богородиці (мал. 4)¹⁷. Візуальне порівняння (риси обличчя, прикраси, одяг, постава тощо) свідчить про те, що їх вирізав один майстер. До речі, він же і автор титулу. Підписи під гравюрами відсутні, але схожа гравюра ікони Іллінської Богородиці на дедикації 1695 р. (мал. 5), яка була присвячена Івану Мазепі, підписана Інокентієм Щирським¹⁸. Отже, він є ілюстратором цього видання. О. Травкіна та А. Адруг, зважаючи на багате оформлення названої книги, висловили думку, що це було подарункове видання, яким Лаврентій Крщонович, разом із низкою інших заходів, намагався привернути увагу можновладців до своєї персони, прагнучи поєднати кафедру чернігівського архієпископа¹⁹.

Одна з гравюр із сюжетом Покрова (мал. 3), яка міститься між арк. 103 та 104 другого рахунку, має доповнення вгорі – сонячний годинник, а в руках Богородиця тримає стрічку (омофор) з позначкою годин від 1 до 12 (по центру 12-та година, ліворуч від неї від 11-ї години до 6-ї; праворуч від 1-ї до 5-ї)²⁰, над головою з віршами: «Сего время жития течет, що година ах нечем що принесет минута єдина. Безсмертнаго родивши [Сна Б]жія Мати молю извол в годинѣ смертноу м[нѣ] предстати»; під фігурою Богородиці: «О всепѣтая Мати от всякой напасти избави мя и негдажд в сѣт грѣховну власти. Покрый мя Покровомъ си нетокможе ннѣ но покрой на всякъ час и при смертноу годинѣ»²¹. Бачимо співзвучність сутності наведеного вище латинського гасла та кириличних віршів.

Привертає увагу реалізм у зображенні сонячного годинника: стрілка вказує на 4-ту годину, а тінь (подана горизонтальним штрихуванням) від неї – на сьому. Окрім того, бачимо тотожність тексту Дмитрія Туптала зображенню Покрови із сонячним годинником. Очевидно, що автор особисто бачив цю зниклу нині пам'ятку.

¹⁰ Його біографію див.: Филарет (Гумилевский), архиепископ. Черниговский архиерейский дом, духовная семинария и училище. С. 96–97, 108–110.

¹¹ Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В. Ленина / Сост. А. Гусева, Полонская И. Москва, 1990. Вып. 2. Ч. 2: Львовские, новгород-северские, черниговские, уневские издания 2-й половины XVII в. С. 17.

¹² За козацької України витримала 7 видань (Каменева Т. Черниговская типография, ее деятельность и издания (XVII–XVIII вв.). Труды Государственной библиотеки СССР им. В. Ленина. Москва, 1959. Т. 3. С. 318).

¹³ Там само С. 260.

¹⁴ Украинские книги кирилловской печати... С. 25.

¹⁵ Там само. С. 6.

¹⁶ Адруг А. Архитектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів, 2008. С. 149.

¹⁷ Украинские книги кирилловской печати... С. 31.

¹⁸ Ситий І. Дедикація ясновельможному Іоанну Мазепі... С. 131.

¹⁹ Адруг А. Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. Чернігів, 2017. С. 130, 148–149; Травкіна О. Про сонячний годинник... С. 132.

²⁰ Каменева Т. Черниговская типография, ее деятельность и издания... С. 362.

²¹ Украинские книги кирилловской печати... С. 182.

З огляду на наведену вище інформацію, можемо припустити, що намалював («сей образ написан есть прекрасно») цю композицію на південній стіні Іллінської церкви Інокентій Щирський 1695 р., бо він був не тільки вправний гравер, але й іконописець²².

Відповівши на поставлене завдання, додамо, що, за деякими непевними усними свідченнями²³, залишки композиції бачили ще на поч. XX ст. Ми візуально обстежили південну стіну, опитали співробітників Національного історико-архітектурного заповідника «Чернігів стародавній», до складу якого входить Іллінська церква, але жодних натяків хоча б на заглибину від штиря од годинникової стрілки або якихось більш певних свідчень про долю сонячного годинника не віднайшли. Проте наразі, маючи під рукою гравюру з «Руна орошенного», маємо можливість провести реконструкцію вигляду сонячного годинника з іконою Покрови. Разом з Л. Посьмашною, художником-дизайнером, ми здійснили цей задум (мал. 7–9). Для цього були використані, окрім зазначеної гравюри, зображення Іллінської церкви з форти чернігівського видання Нового заповіту 1717 р. та реконструкція вигляду церкви з книги І.О. Ігнаткіна «Чернигов» (Москва, 1955).

На останок деякі міркування щодо авторства унікальної пам'ятки знову-таки 1695 р. – «КИОТА СРЄБРОКОВАННОГО», присвяченого Іллінській Богородиці. Цю пам'ятку вже кілька років вивчають Г. Арендар та А. Адрюг. На думку дослідників, її автор – хтось із київської школи золотарів²⁴. Проте порівняння іконографії кіоту та її наведених гравюр, ікон, декору навколо образів Богородиці вказує на їхню велику подібність, що дозволяє нам припустити: кіот створив Інокентій Щирський. Адже ми вже побачили, що він був вправний гравер, іконописець, тож чому б йому було не під силу викарбувати цю величну окрасу образу Іллінської Богородиці? Фаху, наснаги, майстерності, досвіду йому було не займати (згадаймо, що він виконував титульні замовлення високого художнього рівня в Києві, Москві, Чернігові). На користь цієї версії свідчить і факт виготовлення І. Щирським 7 мідних дошок для не менш масштабного твору – дедикації ясновельможному Івану Мазепі, тобто інструменти золотарів були для нього звичною річчю й володів він ними вправно. Під час обговорення цього моменту з'ясувалося, що Ганна Арендар не поділяє нашого припущення, опонуючи, що карбування було специфічним фахом, який вимагав особливої кваліфікації. Хай там як, але зрозуміло, що поглиблене вивчення мистецької спадщини козацької України дозволить зробити ще чимало відкриттів.

ДОДАТОК

Мал. 1. Сонячний годинник у Кракові.

Мал. 2. Покрова Богородиці.
Гравюра з видання 1696 р.

²² Свідченням чого є ікона Любецької Богородиці (мал. 6), яку він написав 1698 р. (Національний музей історії України. Фотоальбом. Київ, 2001. С. 48). Цікавий факт: попередньо, 1695 або 1696 р. (знову виринають ці промовисті роки!), І. Щирський спочатку створив графічний образ Любецької Богородиці (Куценко Т. Образ Любецької Богородиці у творчості Івана Щирського. Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі: Мат. Міжнар. наук. конф., присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. Чернівці, 1997. С. 200).

²³ Так, у літку 2020 р. чернігівський історик О. Кухарук у бесіді з автором цієї статті посилався на розповідь свого діда, парафіянина Свято-Іллінської церкви на поч. XX ст.

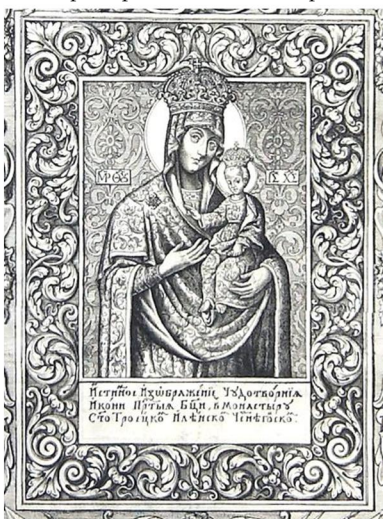
²⁴ Арендар Г., Адрюг А. Срібнокарбований кіот пречистої Богоматері. *Пам'ятки України*. 2009. № 1. С. 10–12.

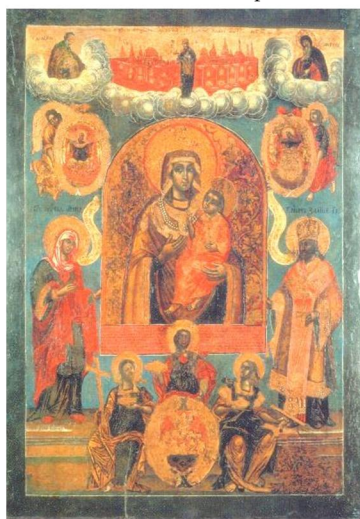
Мал. 3. Покрова з годинником.
Гравюра з видання 1696 р.

Мал. 4. Гравюра ікони Іллінської Богородиці
з видання 1696 р.

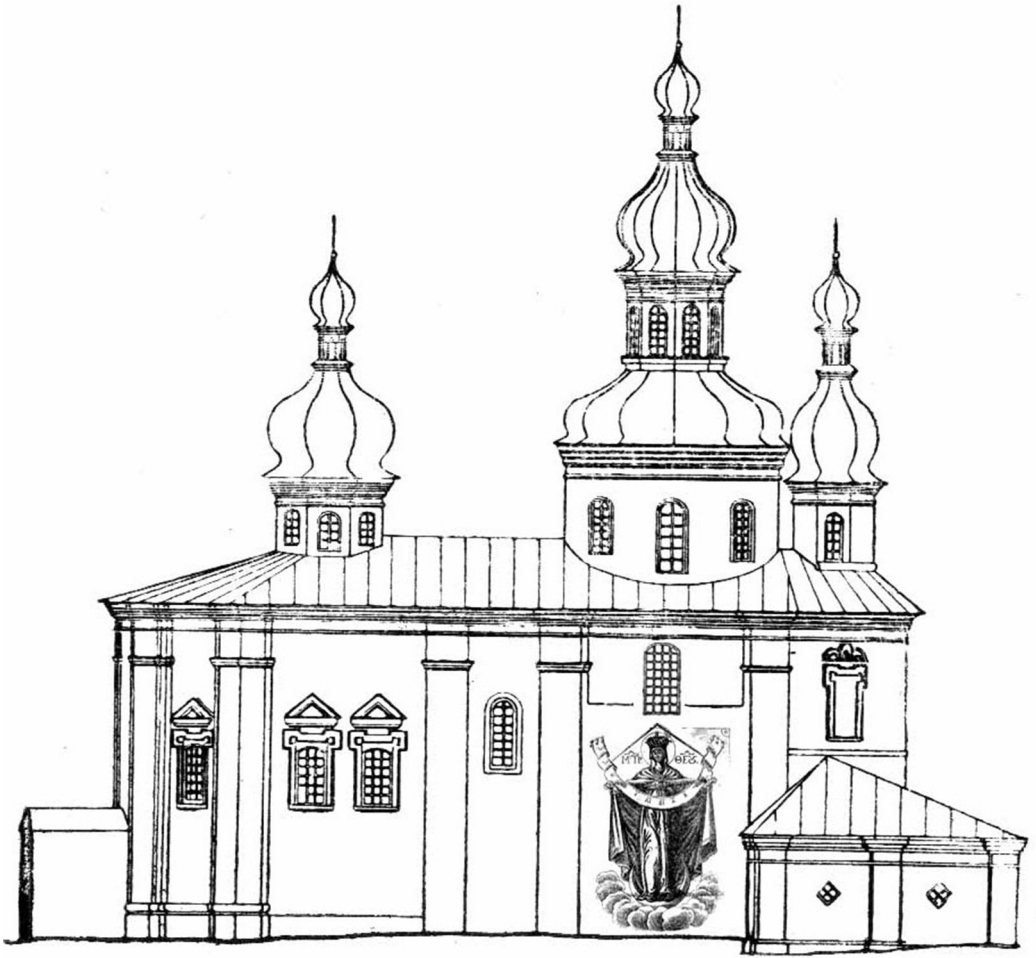
Мал. 5. Гравюра ікони Іллінської Богородиці
на Дедикації 1695 р.

Мал. 6. Ікона Любецької Богородиці.
1698 р.

Мал. 7.
Мал. 7–8. Реконструкція вигляду сонячного годинника на Іллінській церкві.

Мал. 9. Реконструкція вигляду сонячного годинника на Іллінській церкві.

References

- Adruh, A. (2008). *Arkhitektura Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st.* [Architecture of Chernihiv in the second half of the 17th – the early 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Adruh, A. (2017). *Hrafika Chernihova dr. pol. XVII – poch. XVIII st.* [Chernihiv graphics of the second half of the 17th – the early 18th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Deluga, W. (2003). *Grafika z kręgu Ławry Pieczarskiej i Akademii Mohylańskiej* [Graphics from the circle of the Kiev Pechersk Lavra and the Mogilev academy]. Krakow, Poland.
- Deluga, W. (2008). *Ukraińskie graficzne wyobrażenia cudownych icon maryjnych z XVII i XVIII w. Hetman Ivan Mazepa: postat, otoczenia, epokha* [Ukrainian graphic representations of miraculous Marian icons from the 17th and 18th c. Hetman Ivan Mazepa: figure, environment, era]. Kyiv, Ukraine.
- Huseva, A., Polonskaia, Y. (Comp.). (1990). *Ukraynskye knyhy kyrylovskoi pechaty XVI–XVIII vv. Kataloh* [Ukrainian books of the Cyrillic seal of the 16th–18th c. Catalogue]. Moscow, Russia.
- Kameneva, T. (1959). *Chernyhovskaia typohrafiia, ee deiatel'nost' y yzhdania (XVII–XVIII vv.)* [Chernihiv printing house, its activities and publications (17th–18th c.)]. Moscow, Russia.
- Kutsenko, T. (1997). *Obraz Liubetskoi Bohorodytsi u tvorchosti Ivana Shchyrs'koho* [The image of the Virgin Mary of Lyubets in the works of Ivan Shchyrysky]. Chernihiv, Ukraine.
- Sytyi, I. (2017). *Dedykatsiia yasnoveimozhnomu Ioannu Mazepi – shedevr ukrainskoho drukarstva* [Dedication to his excellency Ioann Mazepa – a masterpiece of Ukrainian typography]. *Skarbnytsia ukrain-skoi kultury – Treasury of Ukrainian culture*, 18, P. 129–137.
- Travkina, O. (2021). *Pro soniachnyi hodynnyk dr. pol. XVII st. na Il'inskii tserkvi pry Antoniievkykh pecherakh m. Chernihova* [About the sundial of the second half of the 17th c. at the Illinska church at the Anthony caves in Chernihiv] *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 14, P. 131–132.
- Tuptalo, D. (2009). *Runo oroshennoe. 1697* [Irrigated fleece. 1697]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 161.
- Yakovenko, N. (2006). *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy* [Essay on history of Medieval and Early Modern Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Syty Igor – Ph.D. in historical sciences, senior research fellow of the Chernihiv historical museum of the V. Tarnovsky (4 Muzeina str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: igorsyty@gmail.com

Дата подання: 20 травня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 5 грудня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ситий, І. Два шедеври Інокентія Шчирського. *Сіверянський літопис*. 2025. № 6. С. 162–168. DOI: 10.58407/litopis.250618.

Цитування за стандартом APA

Syty, I. (2025). Dva shedevry Inokentii Shchyrskoho [Two masterpieces by Inokentiy Schyrski]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 162–168. DOI: 10.58407/litopis.250618.

